

RESTAURAREA MONUMENTELOR DIN BUCUREȘTI ÎNTRE 1850 ȘI 1950

dr. IOAN OPRIȘ

Oraș al marilor contraste, al împletirii de influențe pe fundalul unei originale arhitecturi și arte autohtone, dar și al atâtor întâmplări antrenând soarta acestora¹, Bucureștii de azi conțin probele peremptorii ale lui „a fost” și „ar fi putut fi”.²

Monumentele sale atât de admirate, ridicate din punga săracei obști, a unora sau altora dintre mahalale, sau – câteva – adevărate probe ale șantierelor bine conduse și finanțate de oficialități întrunesc dovezile deopotrivă ale destinului legat de subiectivitate cât și ale admirației, grijii și respectului. De altminteri, despre istoria celor mai de seamă dintre acestea, surprinsă prin prisma lucrărilor de conservare, restaurare și a operei de apărare, din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și până spre anii 1950, este vorba în cele de față. Acestor lucrări, acestor demersuri, tot atâtea atitudini mărturisind iubirea de istorie, de oglinda mereu vie a imaginii trecutului românesc, surprins în ipoteza „vieții” lăcașului de închinăciune³ – loc de educație în spiritul legii și limbii străbune.

Pentru un sediu patriarhal

Ansamblul de pe cunoscutul Deal al Mitropoliei a intrat în conștiința românească asociindu-se cu monumentele de vârf ale istoriei naționale.⁴ Nevoia de a acorda elementele spațiului istoric construit aici în evul mediu cu edificiul modern al Palatului Adunării Deputaților, opera lui D. Maimarolu (1907), s-a văzut de timpuriu. Așa că „*Lucrările prin care se amenință monumentală catedrală dimpreună cu Palatul, paraclisul și străvechea rezidență metropolitană a sfintei mitropolii a Ungro-Valahiei, noi le-am protestat energic*”, cerând „*să nu mai continue* (D. Maimarolu – n.a.) *cu nici un fel de lucrare în fața catedralei, putând numai în curtea grădinei dinspre sud, și numai în linia clădirilor începute*”.⁵ Ca o preocupare oficială de a stabili acordul,

arh. I. Traianescu este însărcinat cu studierea soluțiilor și întocmirea planurilor de restaurare, lucrările-proiect fiind expuse într-o expoziție special amenajată în sala Ateneului și deschisă în 1913.⁶ Câteva aspecte multiplicau dificultatea stabilirii unor elemente de strategie pe termen mai lung a restaurării ansamblului. Una privea vechile clădiri, prin care Nicolae Iorga, vizionarul la noi și în ce privește restaurarea istorică, a cerut „*să nu se înainteze nicidecum cu dărâmarea*”,⁷ o alta privea pictura paraclisului, care – cercetată împreună cu monumentala tâmplă, de Paul Molda – ajunsese în atenția ministrului I. G. Duca, încă în 1915, ca „*un tot al artei de atunci*” (brâncovenești – n.a.).⁸ Li

¹ Vezi C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, București, 1966.

² Demonstrația la George Potra, *Din Bucureștii de altădată*, București, 1971, în special p. 173–212 privind incendii, cutremure, inundații.

³ O primă lucrare sistematică la Al. Lapedatu, *Catagrafia bisericilor bucureștene la 1810, București, 1907*, apoi în opera lui N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia, București, 1936*, iar în anii din urmă N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961.

⁴ Vezi la N. Ghika-Budești, *op. cit.*, partea a IV-a, p. 53–54 și la; P. E. Miculescu, *Monumentele de pe dealul Patriarhiei*, București, 1967, și G. Potra, *op. cit.*, p. 76–92, unde se dau și ilustrații convingătoare despre vechiul peisaj la 1832, 1855 și 1850, așa cum apare acesta la N. Barabaș și Carol Popp de Szathmari.

⁵ Adresa Sf. Mitropolii a Ungro-Vlahiei nr. 5 741, 31 ianuarie 1914 către Comisiunea Monumentelor Istorice (CMI), discutată în ședința acesteia, în Arh. CMI, Fond 5.04, Dosar Patriarhie, I, Catedrala.

⁶ Vezi la I. Traianescu, *Mitropolia din București*, 1913.

⁷ În adresa Sfintei Mitropolii a Ungro-Vlahiei, nr. 2 525, 20 iunie 1915 către ministrul cultelor, loc. cit.

⁸ În referatul restauratorului, nr. 221, 19 septembrie 1919, se cer măsuri pentru scoaterea umezelii din ziduri, refixarea și vernisarea ei, lucrări mereu amânate pentru că „*materialele de pictură ce ne vin din Paris acum costă de 11 ori mai mult ca înainte de război*”, cf. loc. cit.

1 Vedere parțială a Bulevardului Elisabeta

se adaugă starea propriu-zisă a edificiului bisericii, acesta suferind în urma războiului (o bombă de aeroplan căzând în nartex, n.a.) și, deoarece „E doar biserica țării, dinastiei, a sărbătorilor de stat naționale [...] acestea cer să fie prima biserică care se restaurează”.⁹ Desemnarea bisericii ca locul ofierii slujbei încoronării suveranilor României Mari, existența Comisiunii Încoronării Suveranilor, organism condus de Anghel Saligny,¹⁰ au grăbit lucrările. La 14 decembrie 1922 recepția făcută de arh. P. Demetrescu înregistra: îndreptarea și șlefuirea tencuielilor fațadelor, vopsirea fațadelor și ferestrelor, restaurarea paraclisului și pridvorului, ca și a locuinței mitropolitului primat, toate conduse de arh. Al. Popovici și însumând 700 000 lei.¹¹ La sediul mitropolitan lucrările nu satisfăceau, ceea ce-l determina pe Miron Cristea să se adreseze ministrului cultelor: „În repetate rânduri ați avut bunăvoința a-mi arăta că ați luat în buget o anumită sumă pentru repararea și adoptarea reședinței Mele. Dar, a face an de an la reședința Mea niște reparații fără nici un sistem, găsesc că nu e lucru cuminte, întrucât cârpitura tot cârpitură rămâne. De aceea eu propun și vă rog: 1) Să însărcinați pe dl. arh. Ghica, sau – întrucât D-sa

este ocupat în întreaga țară, – să însărcinați pe un alt arhitect probat în clădiri bisericesti, să elaboreze un plan radical pentru o nouă, frumoasă și corespunzătoare reședință a Mitropolitului Primat, păstrându-se din clădirea veche, aceea ce e admirabil și vrednic de păstrat. La urmă, planul trebuie să fie revizuit de gustul frumos și priceput al dlui Ghica sau de CMI”.¹² La 27 iunie N. Ghika-Budești explica președintelui că se puteau executa în respectivul an: subzidiri și consolidări la aripa dreaptă, ridicarea până la roșu a aripei din spate,

⁹ Tunurile antiaeriene au fost așezate pe alea principală, acțiunea lor producând serioase consecințe monumentelor; toate în adresa Sfântului Sinod al Mitropoliei Ungro-Vlahiei nr. 2 487, 4 iulie 1921 către ministrul Oct. Goga, în loc. cit.

¹⁰ Vezi M. Mușat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II, București 1986, p. 295, 313.

¹¹ Referat nr. 62 767 din 14 decembrie 1922, în loc. cit. N. Ghika-Budești promovează interesele unei lucrări ca lumea la locuința metropolitană, unde fațada era „ciuruită de vreme” iar foișorul „schimonosit” cu ferestre.

¹² Adresa Sfântului Sinod al Mitropoliei Ungro-Vlahiei, nr. 2173, 25 mai 1923, în loc cit.

Vedere din zona Radu Vodă

execuția scării de la pridvor. Deși tema de studiu a „*problemei consolidării dealului pe care se află palatul mitropolitan*” fusese dată arh. P. Demetrescu la 16 iunie 1914, abia în septembrie 1923 inginerul Elie M. Radu constata aici „*un pământ cu miez de argilă galbenă compactă, rezistent în bună parte sub construcție*”.¹³ Pictura paraclisului, sesizată încă de Paul Molda a fi de epocă brâncovenească, marcată prin decorațiile de la cornișă, ornamentele de pe ciubuce pornind de la streășină la nișe,¹⁴ este serios analizată de Artur Verona; în referatul acestuia¹⁵ se arată că peste fresca originală, inclusiv portretele ctitorilor, s-a repictat în ulei în jurul anului 1839, necesitând curățire și completări.

Restaurarea picturii, aprecia Costin Petrescu, „*trebuie de la început înlăturată, deoarece picturile actuale n-au o importanță istorică și nici artistică*”, părerea sa fiind de a conserva fresca pridvorului și de a reface pe cea din interiorul bisericii.¹⁶ Complexitatea lucrărilor impunea ca în 1927 ministrul Al. Lapedatu să însărcineze cu studiul problemei, prin CMI, un grup alcătuit din C. Petrescu, P. Molda, A. Verona, P. Antonescu și Gr. Cerkez.¹⁷ Între timp, în 1924 se execută mici reparații la acoperiș, se completează – în baza proiectului arh. Simotta – reședința; aici un rol, în a pune de acord învelitoarea cea nouă cu cea veche, are H. Teodoru; astfel că „*prin zidirea proiectatelor clădiri să nu se vatăme întru nimic complexul clădirilor ce au caracter istoric, anume: turnul-clopotniță, paraclisul, sala de recepție cu vechile atenanțe*”.¹⁸ Între timp în Atelierul de restaurare al CMI-ului intra tâmpla paraclisului, asupra ei efectuându-se lucrări ample de consolidare și restaurare (mai ales a flonului).¹⁹ Pe fondul unui viu interes față de șantierul de lungă durată,²⁰ un alt arhitect, Ștefan Balș – personalitate ce va domina ulterior, în chip seniorial, domeniul restaurării monumentelor –, referea asupra refacerilor de la paraclis, introducând ideile respectării ductului istoric la elementele operei noi: „*streășina mare înfundată caracteristică secolului XIX nu putea fi păstrată, deoarece astupa cornișa contemporană cu restul construcției [...] acoperișul foisorului se schimbă, cel actual fiind mult prea greu [...] pentru a preîntâmpina o nouă prăbușire în urma vreunui cutremur, turnul este făcut dintr-un schelet de beton umplut cu umplutură de cărămidă [...] ar fi preferabil ca turla cea nouă să rămână falsă [...]*”.²¹ Față de proiectarea și execuția intrării de la palatul Patriarhiei, lucrare realizată fără aprobarea CMI, în plenul ei – N. Iorga, Șt. Balș, A. Verona, N. M. Popescu, I. Adrieșescu –, aceasta protestează pentru că „*generalizarea de asemenea procedee ar pune în primejdii conservarea vechilor noastre monumente și ne-ar reduce la vremurile de acum 40–50 ani, vremuri cărora le datorăm dispariția atâtor monumente prețioase*”.²² Și alte pericole pândeau: guvernul pregătea în primăvara anului 1931 Congresul Internațional Interparlamentar, pe care dorea să-l găzduiască în sala mare de la Parlament; în acest sens Primăria întreprinde lucrări de lărgire a accesului spre Mitropolie, cerând demolarea porții de la intrare. La 20 august, de la Sinaia, N. Iorga telegrafia: „*Nu se dărmă nimic*”²³ iar H. Teodoru întocmește imediat un proiect – „*soluție ieftină*” – de refacere a clopotniței, atrăgându-se atenția primarului că „*nu puteți face nici o schimbare vechii clopotnițe, fragmentului de zid de înaintă și încăperilor de pe latura de nord a acesteia așa cum se găsesc în prezent, fără un proiect aprobat de CMI*”²⁴. Îi venea în sprijin și Consiliul eparhial întrunit

plenar sub președinția patriarhului la 17 august 1931 – fiind prezenți vicarul Platon, N. Popescu, N. Papian, D. Georgescu, Șt. Iordăchescu, arh. Scriban, M. Popescu, C. A. Popescu-Ploiești, G. Brănișteanu, D. R. Ioanițescu, Tudor Popescu, P. Suru și E. Bărbulescu – care concluziona că „*nu este de părere să se dărâme (clopotnița, n.a.); dimpotrivă, cere ajutorul Primăriei ca să se refacă și etajul al II-lea, care pe vremuri a fost nimicit de foc (la 1849, n.a.), iar în dreapta și stânga, arhitecți cu reputație artistică să facă proiectul noilor adaptări*”²⁵. În mare, lucrările șantierului de la mitropolie, de acum bine începute, decurg în ordine, doar că „*se impune ca o necesitate neamânabilă, a repara și reânnoi vechea catedrală*”²⁶, această complexă acțiune obligând la mari eforturi. Consultat, Horia Teodoru afirma că „*Din punct de vedere tehnic, arheologic și artistic, vopseaua cafenie cu ulei a Mitropoliei constituie o triplă eroare. Curățirea acestor culori de ulei, care întrețineau umezeala în ziduri, aduce după sine restaurarea tencuielilor care la rândul lor pun problema refacerii cornișei în vechea formă, suprimarea veșmântarului parazitar și a baldachinelor din dreptul intrărilor, deschiderea arcadelor pridvorului închis etc.*”²⁷ Pictura edificiului – hotărâtă în urma unei ședințe a CMI la fața locului la 30 mai 1932 – presupunea câteva elemente însemnate²⁸; în ceea ce privește pictura nouă – cum propunea A. Verona – urma „*a se executa o lucrare, care să caracterizeze pictura murală a generației noastre (bineînțeleas în concordanță cu cerințele bisericii ortodoxe), însă cum Sf. Patriarhie nu dispune de sume suficiente, am propus a se face o copie după pictura veche a bisericii domnești din Curtea de Argeș și a se executa în frescă de mai mulți pictori, la mitropolie. Această propunere nu a putut fi realizată din cauză că Sf. Patriarhie nu dispune nici de aceste sume relativ modeste și atunci au fost însărcinați câțiva pictori cu zugrăvirea în frescă pe răspunderea lor, nu însă sub controlul meu. În consecință nu pot să răspund pentru ce se execută acolo*”.²⁹ În urma recuzării venerabilului pictor, la lucrare s-au angajat D. Belizarie, Costin Petrescu și Ionel Ioanid. Lucrarea rezultată în linii mari a mulțumit, în unele cazuri a produs critici și chiar noi descoperiri. Descoperirea cea mai însemnată aparține pictorului Belizarie, care a găsit „*fresca originală a hramului Sf. Mitropolii, frescă superbă ca culoare și păstrată destul de bine ce se află în firida de deasupra intrării în biserică*”. Constatând că „*zugrăveala actuală este pe stratul al doilea de tencuială. Primul strat a fost și el pictat cu același subiect și Dl. Pictor Belizarie după anumite discuții e de părere că pictorul care a zugrăvit primul strat, văzând că nu e lucrat destul de bine [...] și constatând că s-a uscat stratul de tencuială pe care lucra – a refăcut din nou aceeași pictură pe un nou strat de tencuială aplicat pe cel dintâi*”. Restauratorul propunea „*să se extragă stratul al doilea, iar dacă în urmă se vede că stratul I e mai puțin interesant să repună la loc stratul al II-lea*. Față de asemenea idei, se arată că „*După cum se știe, aceste operații reușesc cu greu. Sunt de părere să se mențină starea actuală – fără nici o retușare, făcându-se consolidările necesare*”.³⁰ I. Mihail afirma că stratul al doilea ar fi de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, sub el existând o frescă din veacul al XVII-lea și conchidea: „*să se extragă aceea de deasupra*”.³¹ Consultat de N. Ghika-Budești, A. Verona se pronunța de partea lui H. Teodoru, crezând că cel mai potrivit este „*a nu se face experimentare, în majoritatea cazurilor se fac în paguba operei de artă. Fresca fiind frumoasă este păcat a o scoate; se poate încerca într-un colțșor cercetarea frescei de dedesubt, pe care o presupun inferioară, așa cum spune Dl. Belizarie care a examinat mai bine straturile de tencuială*”.³² Dar din alte unghiuri, în același caz, H. Teodoru critica execuția frescei (din turla pantocratorului), unde D. Belizarie „*nu numai că n-a executat refacerea profilului semicircular din partea de jos a turlei, după indicațiile date de Onor Comisiune, dar găsind că suprafața de pictat este prea puțin înaltă pentru șabloanele ce are, a găsit cu cale să astupe partea de jos a ferestrelor pe o înălțime de*

²⁵ Ibidem.

²⁶ Adresa Sfintei Mitropolii a Ungro-Vlahiei nr. 4 080, 14 aprilie 1932 către primul ministru N. Iorga, în loc. cit., Fond 5.04, Dosar Patriarhia I.

²⁷ Referat nr. 944, 20 august 1931, loc. cit., Fond 5.06, Dosar Patriarhia II, 1925–1946. Arhitectul întocmește, în același an, devizul pentru restaurarea paramentului soclului de la paraclisul metropolitan, în valoare de 160 000 lei.

²⁸ S-au făcut și grave greșeli. Pictura de pe turla pantocratorului s-a dat jos fără măcar să fie fotografiată! Cf. referat H. Teodoru, nr. 250, 26 mai 1933, loc. cit., Fond 5.04.

²⁹ Unii ofertanți pictori au cerut 7 milioane (!) pentru lucrare. La toate cf. referat A. Verona, nr. 662, din 15 iunie 1932 și din 9 iulie 1933, loc. cit., Fond 5.04.

³⁰ În referatul lui H. Teodoru, din 17 mai 1935, loc. cit., Fond 5.04.

³¹ Referat din 4 iunie 1935, *idem*.

³² Referat din 27 iulie 1935, *idem*.

¹³ În Arh. CMI, loc. cit.

¹⁴ Referat nr. 952, 16 iulie 1924, în loc. cit.

¹⁵ Referat 17 februarie 1924, *idem*.

¹⁶ Inițial A. Szatmary fusese pictorul însărcinat cu elaborarea unui deviz; cel al lui C. Petrescu, înregistrat la 20 februarie 1924, aprecia cheltuielile la 2–3 000 000 lei, cf. loc. cit.

¹⁷ Vezi adresa nr. 379, 7 august, 1927, în loc. cit.

¹⁸ Cf. adresei CMI nr. 550, 26 martie 1928, referat H. Teodoru nr. 262, 29 iunie 1929; la fațade referentul cerea înlăturarea ornamentelor proiectate în piatră artificială deasupra ferestrelor sălii de recepție și coborârea cornișei vestibulului, cf. loc. cit.

¹⁹ Atelier condus de C. Dimitrescu, având ca ajutoare pe Giuseppe Pelegrinetti și Gh. Popa (ucenici), și I. Guran (sculptor). Despre lucrare, în nota atelierului către N. Iorga, nr. 38, 22 septembrie 1927, în loc. cit.

²⁰ Vezi aprecierile deputatului Victor Nicolescu în Camera Deputaților, în lucrarea noastră *Ocotirea patrimoniului cultural*, București, 1986, p. 116.

²¹ Referat nr. 327, 27 mai 1930, incluzând și prețul lucrărilor (600 000 lei), loc. cit.

²² Proces verbal al ședinței CMI din 22 nov. 1930, în loc. cit.

²³ În 1931 primăria i-a însărcinat pe arhitecții Davidescu, Simotta, Iotzu, ing. Sfîntescu și arh. șef al grădinilor de a studia planul de sistematizare a Dealului Mitropoliei, abia în urma intervenției CMI, fiind acceptat și reprezentantul acesteia, N. Ghika-Budești. Acesta impune un punct de vedere cu consecințe: „*Să se evite în orice caz ca alea care se proiectează să poată deveni în viitor arteră de circulație între centrul orașului și cartierul Filaret*”, cf. loc. cit., Fond 5.06, Dosar Patriarhia, III.

²⁴ Vezi adresa CMI nr. 957, 19 august 1931, loc. cit., Fond 5.06, Dosar Patriarhia, III, 1925–1946.

0,40 m și a impune același adaus și la turla pronaosului pe care o pictează alt pictor (I. Ioanid, n.a.), inaugurând astfel un principiu nou în care suprafețele se iau după decorație iar nu decorația după suprafețe”.³³

Specialistul care a câștigat încrederea totală a patriarhului, fără de care Miron Cristea nu a întreprins nici o lucrare, a fost H. Teodoru. Contribuția sa în această fază de restaurare a fost covârșitoare. Verificând și supraveghind permanent lucrările șantierului – după proiectele Biroului de arhitectură „Planșeta”, condus de I. D. Trajanescu – H. Teodoru s-a aplecat asupra celor mai mici detalii de execuție. Așa, în cazul pietrării socului, în urma discuțiilor cu N. Ghika-Budești și Gh. Balș, el alege piatra de Buzău (Măgura: Ulmeni sau Ciuta), care are „o mai mare uniformitate de ton, îndeplinește condițiile cerute” sau cea de Albești. În final, piatra aleasă a fost cea de Albești,³⁴ lucrările fiind executate sub conducerea pietrarului Giovanni Anici.³⁵ O serie de detalii sunt urmărite, direct de Comisiune, la fața locului. Beneficiarului i se comunica: „a. Stâlpii de piatră ai pronaosului vor fi curățiți cu peria de fier de urmele de var și ipsos, apoi să se completeze profilele cu mortar de ciment alb amestecat cu praf de piatră, ușor armat cu sârmă galvanizată în dreptul ieșiturilor [...]. b. Stâlpii de cărămidă se vor îmbrăca în tencuială și acoperi cu o frescă decorativă [...] c. Capitelele coloanelor se vor polei cu aur patinat [...] d. Pereții de sprijin ai bolții pantocratorului nu se vor îmbrăca în placaj de marmură ci vor fi zugrăviți în frescă [...]”³⁶. Și elementele mobilierului, respectiv ale jilțurilor arhieresti, proiectate după planurile lui I. Trajanescu, în execuția sculptorului A. Dima, au interesat Comisiunea, președintele N. Iorga notând sugestiv la 2 august 1935: „Trebuie să vedem cu toții starea lucrurilor”.³⁷ Lucrările acestei etape ajunseseră la un liman, urmând cele de la clopotniță – „o mică bijuterie artistică”, pentru care, afirma Sp. Cegăneanu în 1937, s-a „taiat în mal o alee îngustă”, dovedind că „Înaintașii noștri înțelegeau mai bine valoarea contrastului în artă – singurul prin care se obține monumentalitatea”.³⁸ Aici, în 1940, se refac șarpanta și învelitoarea, în urma unui deviz semnat de arh. St. Becu (120 000 lei din care 80 000 lei de la CMI), în 1942 aceasta fiind împodobită cu tablă arămită. În 1943–1946 – finanțate de Consiliul de Miniștri (2 000 000 lei) – lucrările se finalizează, fiind realizate în antrepriza ing. C-tin Tșicura și I. I. Rizu și sub supravegherea reprezentantului Comisiunii, arh. A. Scheletti, astfel că și acest obiectiv era recepționat la 16 martie 1946.³⁹ Cu *Norme de întreținere* la paraclis și cu ultimele lucrări de mobilier (refacerea vitraliilor palatului mitropolitan realizate de meșterul Traian Pârnu, cu suma de 212 000 lei) se încheia în 1949 o etapă însemnată din istoria ansamblului de pe Dealul Mitropoliei.⁴⁰

Evocându-i pe înaintași și opera lor

La 20 aprilie 1916, dezbătând o situație ce trenea de prin anii 1912–1914, Sinodul se adresează Ministerului Cultelor și Artelor: „Sosind timpul jubilarului a 200 ani împliniți de la moartea martirului național Mitropolitul Antim Ivireanul, întâmplată în anul 1716, noi îngrijindu-ne ca pomenirea acestui mare ierarh al Bisericii Române să nu fie trecută cu vederea, avem onoarea de a Vă ruga să binevoiți a dispune ca, după cum acum doi ani s-a făcut în mod cuviincios pomenirea altui martir național Domnitorul Constantin Brâncoveanu, tot așa să facem de rândul acesta pomenirea ierarhului martir și mare scriitor român bisericesc Mitropolitul Antim Ivireanul, întâmplat acum 200 de ani”.⁴¹ Cel mai însemnat lucru ce se putea face pentru memoria învățatului era restaurarea ansamblului ctitorit de acesta în București, și care-i poartă evocator numele.⁴² Încă în 1914 arh. I. Trajanescu fusese

Calea Victoriei – nucleul „Sărindar”

Clădirea inițială a Ministerului de Externe (demolată)

însărcinat (și plătit cu 1 000 de lei) pentru întocmirea devizului, șantierul nefiind deschis atunci datorită greutăților aduse de război; cu ajutorul lui G. Simotta, măsurătorile la fațade, parament, clopotniță, unele detalii sunt deja întocmite în 1918–1919, mici lucrări valorând 6 574 lei executându-se în 1919. Lucrările s-au complicat însă prin cererea Sinodului de a se mări chiliile ansamblului. Desigur, justificările erau plauzibile pentru că „Biserica, și în special chiliile de la Antim, sunt singurile vestigii glorioase rămase în București, ale unui trecut istoric și artistic ce au scăpat de neînțelegerea distrugătoare a celor ce au chivernisit pe vremuri treburile Bisericii și ale comunei. Sărindarul a fost ras din pământ, Episcopia așisderea. La Radu Vodă n-a rămas decât clopotnița, iar la Mitropolie, Palatul Adunării Deputaților desfigurează complet fizionomia artistică a ceea ce a mai rămas”.⁴³ Oficialitatea era viguros întrebă, căci „cunoaștem bine că toți suntem de acord că puținele rămășițe ce au izbutit să supraviețuiască până în vremea noastră, cu o adâncă și pioasă înțelegere de asemenea lucruri, să fie ținute, restaurate și lăsate moștenire urmașilor noștri, nu numai ca semne ale trecutului, ci ca pildă de înțelegere și de prețuire din partea noastră a acestor scumpe moșteniri. Dar dacă este așa – și așa este – cum de sufletele noastre nu se îndeamnă ca, cu o zi mai degrabă, să punem în bună stare scumpele și extrem de frumoasele rămășițe de la Antim!”.⁴⁴ Sinodul intervenea prin Miron Cristea arătând că „Noi am cerut de șase ani încontinuu. Acum e mucul la deget... De aceea îmi permit a întreba Onor Minister asupra ideii. Oare n-ar fi nimerit ca să înceapă imediat repararea caselor în jurul bisericii Antim,

³³ Referat din 13 iulie 1933, *idem*.

³⁴ Asemenea pietrărie fusese utilizată, în primul caz, la soclul bisericii Crețulescu, iar în cel de-al doilea la Arcul de Triumf. Arhitectul respingea piatra de Vrața ca „străină” și cu „o culoare prea deschisă pentru un soclu”, cf. referat nr. 421 din 20 iunie 1934, loc. cit.

³⁵ Devizul semnat de H. Teodoru înscris 255 000 lei, cf. loc. cit. Pietrarul amintit este și meșterul cavoului mitropolitan al patriarhului Miron Cristea, (21.VII.1868–6.III.1939), o valoroasă lucrare de artă funerară inspirată de piatră tombală a patriarhului Dionisie, cu partea de sculptură realizată de George Russu și text de Nae Popescu, vezi „BCMI”, 1939; acestuia, în 1948, i se montează plăcile de marmură de Rușchița.

³⁶ Adresa CMI nr. 1 017, 10 august 1935, către Patriarh, în loc. cit.

³⁷ Arh. CMI, Fond 5.04.

³⁸ *Idem*, Fond 5.06, Dosar Patriarhia III.

³⁹ *Idem*. Proiectele aparțin arh. H. Teodoru și V. Moisescu.

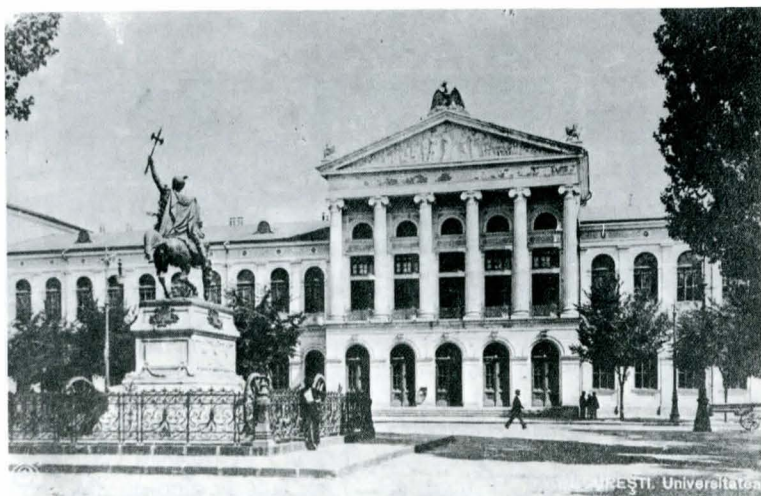
⁴⁰ Loc. cit., Fond 5.03, Dosar Patriarhia II.

⁴¹ Adresa Sinodului cu nr. 29, 20 aprilie 1916, în Arh. CMI, Fond 5.06, Dosar Antim, I, 1913–1935.

⁴² Adresa Mitropoliei Ungro-Vlahiei nr. 4 259, 5 august 1926, în loc. cit.

⁴³ Adresa Mitropoliei Ungro-Vlahiei nr. 4 259, 5 august 1926, în loc. cit.

⁴⁴ *Idem*; ea poartă semnătura mitropolitului Titus Târgovișteanu și se adresează lui N. Iorga.

Zona istorică Colțea. Fațada veche a Universității

Turnul Colțea – înainte de demolare

Strada Colțea

cari și așa trebuie odată reparate”.⁴⁵ Confruntată cu asemenea presiuni, CMI cerea primăriei capitalei fonduri pentru restaurare.⁴⁶ Conjugate, eforturile încep să rodească: Al. Popovici realizează un deviz complet iar în anul 1929 conduce primele operațiuni de restaurare: s-au dărâmat tencuielile vechi și burdușite de la turlă și corpul paraclisului, s-au făcut trotuare și noi ferestre. Recepția lui N. Ghika-Budești, la 26 iunie 1930, consemna lucrări în valoare de 75 000 lei.⁴⁷ Acestea nu erau însă pe măsura nevoilor, arhitectul consemnând că „În fiecare an, de la război încoace se pune chestiunea conservării bisericii Antim din capitală, care este într-o stare care nu mai permite a se amâna găsirea unei soluțiuni”.⁴⁸ Pe baza unor „fondulețe”, cum le aprecia mitropolia, găsite, „de unde vom putea”, în 1931 se restaurează turlele, clopotnița și chiliile. Beneficiarul cerea Comisiunii un arhitect care să întocmească proiectul astfel „ca părțile acele de ruine cari au un caracter artistic și istoric să le restaureze fără a schimba caracterul acesta”, dar „arhitecții să fie călăuziți de modestia necesară în alcătuirea planurilor – ținând cont de greaua situație financiară de azi”.⁴⁹ În 1932–1933 se poate astfel întreprinde restaurarea chiliilor de nord, a bucătăriei, cornișei, șarpantei și acoperișului de olane al acesteia.⁵⁰ Anul 1935, cu Congresul bisericesc din 21 mai, impunea și la ansamblul de la Antim, „des vizitat de străini”, măsuri „pentru a pune capăt urâtelor înfățișări de ruină pe care – omai producea clopotnița”. Em. Costescu propune ca o soluție economică o reparație și nu readucerea ei la forma originală (pe care o enunță).⁵¹

Considerând că trebuia „să suprimă cu timpul construcțiile adăugate ulterior peste chiliile din colțul sud-vestic al incintei și să restaureze întreg ansamblul arhitectural al fostei mănăstiri Antim”, CMI a condiționat în acei ani plasarea căminului episcopal (nu peste cele vechi) în grădina mănăstirii, cu o înălțime nu depășind 18 m „pentru ca să nu pericliteze în viitor perspectiva monumentului restaurat. De asemenea stilul în care va fi construit acest așezământ (proiectat de arh. Berechet, n.a.) ar putea fi cel din ziua de astăzi, pentru a nu se confunda cu cel al monumentului din veacul al XVIII-lea”.⁵² Arhitectului Costescu i se datorează și devizul de restaurare pentru chilii, terminat în 1936 (75 000 lei), unde se prevăd lucrări de consolidare a șarpantei și la învelirea cu olane. Din păcate, se ivesc și alte nevoi: la turla pantocratorului, care era „subredă și amenință să se surpe”; dar, între timp sunt terminate lucrările la învelitoarea chiliilor de est și sud.⁵³ Încă nevoile persistau, dovadă că adresa Consiliului Central Bisericesc, semnată de mitropolitul Irineu la 15 iulie 1938 (nr. 7 639), către ministrul cultelor semnală: „Biserica, clopotnița și toate încăperile sunt într-o stare de ruină cum rar se găsesc în capitală”.⁵⁴ Lui Nicolae Iorga îi scria: „Am împânzit țara cu cerșeli și foarte puțini ne înțeleg. Am ipotecat pădurea pe care Mănăstirea Antim a căpătat-o prin înzestrare [...] ne trudim de dimineața până seara [...]. Pe măsură ce înfrumusețăm cetatea Antimului pe dinăuntru, în mult mai mare măsură se dărâmă, se macină și se distruge pe dinafară de către clădirile lipite care se sprijină pe ea, ca niște berbeci de război, ai vechii lumi [...] ca niște lipitori pe zidurile arhitectonice ale vestitei cetăți”.⁵⁵ Construcțiile parazite deformau înfățișarea edificiului. Mitropolitul Irineu, arătându-i președintelui fapta incriminată a vecinilor care au înfundat fosta poartă a mănăstirii, îi cerea să vină la fața locului⁵⁶ iar acesta, Primăriei să demoleze clădirile adosate.⁵⁷ În iarna lui 1939, Patriarhul se adresa din nou lui N. Iorga „știind interesul

⁴⁵ Adresa nr. 95, 13 februarie 1926, loc. cit.

⁴⁶ Adresă semnată de N. Iorga, nr. 119, 16 februarie 1928.

⁴⁷ Loc. cit.

⁴⁸ Referat nr. 607, 11 septembrie 1930, în loc. cit.

⁴⁹ Adresa Sinodului nr. 1 530, 20 octombrie 1931, în loc. cit.

⁵⁰ Devizul întocmit de Em. Costescu, recepția la 2 mai 1933 de N. Ghika-Budești, însumând 114 163 lei (din 200 000 lei acordați de CMI).

⁵¹ În Referatul său nr. 159/1935 arăta că intervențiile din 1843–1848 au adăugat turnulețe la fațade, au supraînălțat turnul clopotelor și au așezat două aripi spre curte. Clopotnița, asemănătoare celei de la Aninoasa, fusese la origine legată cu chiliile. Devizul însuma 70 000 lei, lucrările executate de antrepriza O. V. Mina și recepționate la 12 nov. 1935 de N. Ghika-Budești.

⁵² Referat Em. Costescu, nr. 13, 20 ianuarie 1936. CMI intenționa ab initio înființarea și unui muzeu de artă religioasă, cf. loc. cit., Fond 5.05, Dosar Antim II, 1936–1944.

⁵³ La turle, lucrarea era evaluată, în 1937, la 2 270 000 lei iar cea de la chilii, condusă de Al. Popovici, a fost recepționată de N. Ghika-Budești, la 31 martie 1937 și de H. Teodoru la 28 octombrie 1937, în loc. cit.

⁵⁴ Idem. Apelul se încheia cu rugămintea de „a binevoi a ne sprijini din toate puterile ca să salvăm acest așezământ scump al trecutului și purtător de îndreptățite nădejdi ale viitorului”.

⁵⁵ Adresă semnată de Irineu Târgovișteanu, nr. 144, 30 august 1938, loc. cit.

⁵⁶ Adresa nr. 160, 22 septembrie 1938, idem.

Biserica Patriarhiei înainte de restaurarea DMI

pornit dintr-un înalt spirit de bunăvoință și înțelegere ce purtați mănăstirii lui Antim”.⁵⁸ Pe baza devizului lui Em. Costescu (3 500 000 lei) și a hotărârii ferme a CMI „restaurarea mănăstirii se va executa cu stricta reconstituire arheologică a arhitecturii și a formelor vechi, fără ca să se admită nici o mutilare și transformare”,⁵⁹ în 1938 se termina restaurarea chiliilor (șantier condus de Emil Reisenauer), recepția definitivă fiind făcută de Em. Costescu și Ionescu-Berchet, la 11 noiembrie 1939.⁶⁰

Deși continua – cu o notă forțată – să fie apreciată drept „cea mai ruinată biserică din capitală”, în linii generale repunerea ei în circuit normal se apropia. Mai continuă unele lucrări: în 1941 la fosta casă Pimen, la acoperișul bisericii și clopotniță, dar „numai lucrări de consolidare și întreținere”,⁶¹ acestea – ca și cele din anii următori – datorându-se în primul rând consecințelor cutremurului.⁶² În întregimea lor, ele au restituit capitalei și culturii un reprezentativ și simbolic ansamblu monumental.

După începutul restaurării Bisericii Stavropoleos⁶³ – care a făcut epocă, fiind recunoscută ca una dintre realizările cele mai notabile ale începutului de veac, punctând sistematizarea practică a tezelor restaurării istorice – de către Ion Mincu, lucrările au fost sistate o vreme după moartea acestuia. Primul lor continuator, arh. Zeewald (de la Banca Națională), execută în 1913 unele lucrări, lui cerându-i-se expres acest lucru de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii, „ca unul ce cunoașteți atât spiritul cât și modul cum s-au făcut aceste lucrări sub direcția răposatului Mincu”.⁶⁴ În 1914 pictorul Vietelberger își dădea avizul – împreună cu Gh. Balș, Gr. Cerkez și Er. Pangratti – pentru

baza proiectului întocmit de V. Moiescu; în 1944 se întocmește un deviz valorând 7 milioane lei (autor Șt. Balș), pentru paraclis iar alte 2 milioane lei se alocă reparației învelitorii cu olane și restaurării bolților (paraclisul nefiind restaurat din 1862), cf. loc. cit., supra.

⁶³ Vezi la N. Ghika-Budești, *op. cit.*, IV, p. 73–75; I. Opreș, *Despre evoluția conceptelor de conservare și restaurare a momentelor istorice*, în „Rev. Muz. Mon.”, Seria „Monumente istorice și de artă”, 1981, I, p. 12; Monumentul la Răzvan Teodorescu, Cristian Moiescu, *Biserica Stavropoleos*, București, 1967; o imagine veche din anul 1855 la G. Potra, *Op. cit.*

⁶⁴ Adresele nr. 5 738 1 martie 1913 și 11 763, 9 aprilie 1913, în Arh. CMI, Fond 5.02, Dosar Stavropoleos.

⁵⁷ Adresa CMI nr. 2 570, 31 noiembrie 1938, *idem*.

⁵⁸ Adresa Sinodului, nr. 209, 14 februarie 1939, *idem*.

⁵⁹ Referat H. Teodoru, nr. 774, 5 august 1938, loc. cit.

⁶⁰ La acea dată, valoarea lucrărilor se ridica la 697 769 lei.

⁶¹ Nota președintelui Al. Lapedatu, nr. 2 190, 14 octombrie, 1941, loc. cit.

⁶² În 1943 devizul înscrie 13 milioane, șantierul fiind condus de Em. Costescu, pe

spălarea frescei de către V. Damian, artistul ce contractase lucrarea încă în 1912.⁶⁵ Restaurarea bisericii și construcția muzeului revin arhitectului Al. Zagoritz, pentru care lucrări, în 1915, se acordă 13 967,85 lei.

Moartea lui Vasile Damian, în decembrie 1915, și a lui Al. Zagoritz – căzut ca erou pe câmpul de luptă la Argeș –, în august 1916, întrerup o vreme șantierul de la Stavropoleos. La frescă restaurarea este continuată de către D. Noroce și Emil Damian (fiul), sub supravegherea lui Gr. Cerkez, Gh. Balș și V. Pârvan.⁶⁶ Imediat după război, între 1920–1921, în Atelierul CMI se restaurează ușile, icoanele și se curăță tâmpla Bisericii Stavropoleos de către I. Mihail. Muzeul de la Stavropoleos primește în schemă un custode, în persoana lui Gh. Tudor, om priceput și iubitor față de patrimoniul așezământului. El informa, în 1928, că regina – într-o vizită la muzeu – „și-a arătat dorința de a posedea un vas de piatră care face parte din obiectele de la Universitate depozitate provizor în curtea acestui lăcaș”. Prompt, CMI răspundea la 28 februarie 1928: „Nu se poate elibera nimic din colecțiile aflate la Biserica Stavropoleos fiind avutul statului”.⁶⁷ De prin această epocă muzeul și biserica, în haine noi, erau adesea vizitate și admirate, inclusiv de străini. În 1940 în interiorul lor se instala lumina electrică, în anul următor începea instalarea de calorifere (până în 1951). La primele lucrări, conduse de H. Teodoru, se aveau în vedere multe aspecte: „Pentru ca lumina care trece prin vitrouri⁶⁸ să nu coloreze în mod nepotrivit frumoasele zăgrăveli în frescă sunt de părere ca vitrourele ce se proiectează (fie decorative, fie iconografice) să se execute utilizându-se ca desen plumbul sau linii negre iar ca colorit gama destul de mare a diferitelor feluri (mat, ghielă, catedrală, cu linii paralele, cu puncte etc.) la geam exclusiv alb”.⁶⁹

O serie de reparații sunt impuse în urma cutremurului din 1940, consolidări făcute sub conducerea arh. Teodor Constantinescu și îndrumarea lui H. Teodoru și imperios cerute atât de starea ansamblului cât și de opinia publică.⁷⁰ Lipsa de fonduri amână mereu

lucrările de mare amploare, iar uneori determină greșeli, ca în cazul dărâării tencuielilor unei travei „până la ciubucul rotund ce desparte registrele inferioare/superioare, cu ornamentele în frescă”.⁷¹ Pentru monument se aprobă pictura din nou, lucrare încredințată în 1942 lui Vasile Georgescu (autor al picturii și la biserica Mântuleasa, n.a.).

În *Caietul de sarcini* privitor la această lucrare, I. Mihail notează: „1. Tencuielile din nou, ce se vor face la pereții exteriori ai acestei biserici, se vor executa în felul următor: se vor uda bine, cu apă multă, porțiunile de zidărie veche, pe care se va pune tencuiala pentru frescă; tencuiala aceasta, se va pune în 3 straturi, primul strat va face o tencuială din var, nisip și câlți tocat, tencuială brută ce să pătrundă printre rosturile cărămizilor și să se prindă bine de zidăria veche; al doilea strat se va compune tot din var, nisip fin curat și câlți tocat, al treilea strat, și subțire, va fi numai din var curat, acest strat se va pune numai în ziua în care se va și picta, numai pe porțiunea ce se va picta. Primul strat de tencuială brută, se poate pune deodată, pe toată suprafața zidăriei, al doilea strat însă se va pune dar nu va fi lăsat să se usuce complet, și se va așterne pe el ultimul strat, pe care se va și picta. 2. Pictura constă în colorarea porțiunilor de tencuieli noi, în același ton cu restul pereților rămași intacti. Se va căuta pe cât se poate ca tonalitatea generală să fie unitară, adică să se racordeze părțile noi cu acelea vechi. Porțiunile de tencuieli de la coloanele încastrate se vor reface în culoritul și imitația de marmură existente. Benzile de culoare roșie, care încadrează panourile se vor reface și completa unde lipsesc. Se vor reface și tencuielile căzute din pridvor, dar acestea nu se vor completa cu ornamentația avută, ci se vor da numai cu un ton neutru potrivit cu tonalitatea picturii dinprejur”.⁷²

Când, în vara anului 1942, biserica Stavropoleos era vizitată de un grup de ziariști italieni, bunele lor impresii se adaugă celor multe dinainte.⁷³ În același an, Al. Lapedatu aproba devizul pentru lucrări la clădirea muzeului, obiectiv condus de meșterul Luigi Agostino și terminat în anul următor.⁷⁴

⁶⁵ Întrucât metodele de restaurare, la stabilirea cărora fusese invitat la București, prin CMI, pictorul italian Bonardi, nu erau încă definitive, restaurarea tâmpiei se amână, cf. Nota CMI din ședința din 20 octombrie 1914, în loc. cit.

⁶⁶ Adresa CMI nr. 209, 2 aprilie 1916, în loc. cit. Așijderea, se încheie lucrările de construcție a aripii muzeului, care, în 1920, era deja instalat.

⁶⁷ Adresa CMI nr. 178, 2 martie 1928, loc. cit.

⁶⁸ CMI nu aprobă vitraluri ci geam catedral-alb (proponerea lui P. Antonescu).

⁶⁹ Referat nr. 35, 14 ianuarie 1941, în loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Stavropoleos, 1941–1953, vol. II.

⁷⁰ Vezi „Păstorul creștin ortodox”, IX, nr. 7–8, 15 octombrie–15 noiembrie 1941.

⁷¹ Referat sesizator al arh. Em. Costescu, 1 oct. 1941, în loc. cit., Fond 5.08 B, vol. II.

⁷² Caiet de sarcini, 17 iunie 1942, valoarea lucrării 80 000 lei, în loc. cit. Lucrării, considerată satisfăcătoare, I. Mihail i-a făcut recepția, la 29 noiembrie 1942. Soclurile bisericii se refac în același an de meșterul L. Agostino, iar în 1942 se mai refac unele ornamente la pictură de către Vlad Ciobotaru.

⁷³ Vezi „Păstorul creștin ortodox”, an X, nr. 16, 25 iulie – 25 august 1942.

⁷⁴ În 1943, după deviz, toate aceste lucrări, la care se adaugă cea de la clopotniță (493 000 lei, deviz Em. Costescu) întreceau 3 milioane lei, cf. loc. cit.

Biserica Stavropoleos, după ultima restaurare

Biserica Stavropoleos, în timpul restaurării

Ca reședință domnească – fără întrerupere de la Șerban Cantacuzino și C. Brâncoveanu la Al. I. Cuza și Carol I – ansamblul de la Cotroceni a înfruntat vremea și consecințele ei.⁷⁵ Lucrările cele mai complexe, în veacul nostru, s-au realizat aici după 1940: în 1943, în baza unui fond de 5 400 000 lei, sunt restaurate și consolidate biserica și clopotnița ei, prin instalarea de tiranți la naos și pronaos, iar la pridvor o centură de beton armat, la pronaos făcându-se consolidări, ca și la cheile ferestrelor de la altar și la învelitoare. Toate acestea în baza planurilor lui D. Atanasescu. Dar, la 4 aprilie 1944, pentru că „Palatul Cotroceni și grădina sa au fost probabil un punct urmărit de inamic, fiindcă mai mult de 20 de bombe au căzut acolo”, pagubele s-au mărit din nou, abia în primăvara anului 1945 recepția lui H. Teodoru încheie șantierul. Între lucrările acestei etape sunt cele de la aripa sudică a palatului – pe ductul construcției lui Șerban Cantacuzino –, pentru care în 1948 C. Daicoviciu intervine la ministrul afacerilor interne, de care depindea palatul, arătând că ansamblul este pus sub protecția legii și că „În special fusurile de piatră cioplită a coloanelor de la porticurile acestor aripi (vestul și sudul bisericii, n.a.), dintr-o singură bucată, au exact lungimea stîngenului de la sfârșitul secolului al XVII-lea și li s-a dat anume această dimensiune pentru a servi drept elalon. În consecință vă rugăm să binevoiți a dispune ca folosirea acestor aripi să se facă fără să se aducă vreo modificare vechilor ziduri și vechilor bolți”.⁷⁷

În 1922 când mănăstirea Văcărești⁷⁸ își sărbătorea bicentenarul, între zidurile ei, încă, penitenciarul umbrea folosința reală ce se putea

⁷⁵ Detalii la N. Ghika-Budești, *op. cit.*, IV, p. 48; Gh. I. Cantacuzino, *Mănăstirea Cotroceni*, București, 1968; vezi și la V. Drăguț, *Dicționar*, p. 73. Recent, în *Muzeul Național Cotroceni*, ghid, București, 1993

⁷⁶ Palatul s-a ridicat în 1679 în locul unei mănăstiri, împreună cu biserica având de suferit în urma incendiului din 1787 și a cutremurului din 1802 când bisericii i se prăbușesc două turnuri. În 1893, în urma unei refaceri radicale, rămân nemodificate biserica, chiliile de vest cu turnul clopotniță și cuhnia boltită. Operă a arh. Gottreau, ansamblului i s-a destinat și funcția găzduirii unui Institut de artă națională, cf. Referat Șt. Balș, august 1949, în arh. CMI, Fond 5.06, Dosar Cotroceni, II, 1943–1949.

⁷⁷ Devizul lucrărilor din 1947 atinge 90 milioane lei; vezi adresa CMI nr. 675, 5 iulie 1948, toate în loc. cit.

⁷⁸ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 48; 86–89; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 94–96; V. Drăguț, *Mănăstirea Văcărești și locul ei în contextul artei din Țara Românească*, în „BMI”, 2, 1971, p. 30.

încredința unui asemenea strălucitor așezământ⁷⁹. Deși încă din 1914 arh. I. Traianescu condusesese unele reparații reduse la paraclis și biserică (un fond doar de 700 lei!), aceasta exprima, prin turele descoperite, mari cerințe. În 1919 alte mici lucrări se executau la acoperișul clopotniței, paraclis și biserică (23 214,95 lei), ele neîndestulând nevoile, pentru că, în luna mai (1923), o furtună puternică lăsa complet dezvelit edificiul. Ultimele evenimente au condus la decizii însemnate: execuția în 1924 a unui releveu complet (arh. L. Gabrielescu) și decizia ministrului Al. Lapedatu, în 1926, de a finanța șantierul.⁸⁰ În vederea unor avize de strictă specialitate, pentru acest monument au fost consiliați numeroși tehnicieni: prof. ing. A. Chiricuță, ing. E. Prager, ing. Al. Stătescu ș.a.⁸¹ Mari și dificile operații urmau să consolideze și să stabilizeze solul.⁸² Remediile propuse, asigurătoare și-n cazul unor seisme, urmăreau: consolidarea fundațiilor, ancorarea zidăriei cu ancore de fier și stâlpi de beton armat ș.a.; se estima costul lucrărilor la cca 3 500 000 lei. Abia în anul 1932 începea restaurarea propriu-zisă, mâna de lucru – doar cu tutun de la CMI! – oferind-o deținutii. În acel an și-n cel următor s-au reparat acoperișul paraclisului, soclul bisericii și paramentul ei exterior. Tot acum se rezolva și restaurarea unora din obiectele de cult: candelă și cădelnițe, cruci de interior.⁸³

O adevărată dezbateră a întrunit modul în care urma să se refacă pridvorul, unde 6 din cele 8 coloane erau crăpate.⁸⁴ De lucrare, din partea CMI, răspundeau Em. Costescu și H. Teodoru. Primul propunea folosirea marmurei de Rușchița, soluția aleasă în final fiind cea a pietrei de Albești. Sub dirigenția lui V. Mina se execută, între 1934–1936, lucrări la zidăria bisericii și consolidarea capitelor de la coloanele pridvorului. La acestea, un rol esențial are acceptarea antreprizei de ing. E. Prager, sub conducerea căruia se înlocuiește principala coloană afectată.⁸⁵

Și în această situație, cutremurul din 1940 și bombele căzute în 1944 au produs dezastruoase consecințe, care – ca și în cazul Cotrocenilor – ridică opinia publică.⁸⁶ În 1946 erau reparate

învelitoarea și jghiaburile. Ministerului de Interne i se cerea mutarea închisorii, „rămânând să i se dea clădirii o întrebuințare de așezământ cultural pe care l-a avut odinioară”.⁸⁷ După ce, „timp de aproape 8 decenii, această comoară de arhitectură națională a fost sustrasă admirației marelui public și cercetărilor specialiștilor români și străini”,⁸⁸ în anii 1948–1951, cu fonduri de la Patriarhie și CMI, lucrările de la acest obiectiv – de refacere și consolidare –, luate în antrepriză de ing. Gh. Iacobi, supravegheate de arh. Em. Costescu și Șt. Balș, înscriu o nouă etapă – sigur nu ultima – din istoricul monumentului.⁸⁹

Pentru restaurarea ansamblului de la Curtea Veche,⁹⁰ anul 1913 a fost hotărât, în cel următor, după planurile lui N. Ghika-Budești și

⁷⁹ CMI se adresa Ministerului de Interne, cu nr. 108, 7 martie 1922, că „este o scădere pentru cultura națională dănuirea pe mai departe a acestui penitenciar într-un monument de valoare artistică a Mănăstirii Văcărești”, cf. Arh. CMI, Fond 5.05. Dosar Văcărești.

⁸⁰ Constatările arhitecților erau grave: o crăpătură în pronaos, de la streșină la pământ, dărâmare parțială a plafonului cupolei principale, crăpături profunde mediane în zidărie ș.a.

⁸¹ Vezi în lucrarea noastră, *Ocotirea*, p. 122.

⁸² A. Chiricuță constata tasarea inegală a fundației și așezarea ei pe o argilă udă pe traseele pridvorului și pronaosului, vezi referat nr. 417, 21 iunie 1927, loc. cit.

⁸³ Lucrare realizată în 1930–1931 de C. Dimitrescu, în Atelierul Comisiunii.

⁸⁴ Referat A. Chiricuță, nr. 506, 31 iulie 1933, loc. cit.

⁸⁵ Inginerul optează și folosește în acest caz piatră de Bașchioi, soluție acceptată și de cei doi arhitecți ai Comisiunii, cf. Referat Prager din 25 iunie 1936, în loc. cit., Fond 5.06, Dosar Văcărești, 1936–1952. Lucrările sunt recepționate la 29 iulie 1936 și, la coloană, la 20 martie 1937. La cutremurul din 1940 întregul eșafodaj a avut mult de suferit.

⁸⁶ Vezi în „Liberalul”, 1 octombrie 1946, articolul *Prin cetatea lui Bucur*.

⁸⁷ Adresă semnată de C. Daicoviciu, nr. 367, 3 aprilie 1948, către Primăria capitalei și Direcția Generală a Închisorilor, cf. loc. cit., Fond 5.06. Pentru restaurarea în continuare a turelor și clopotniței, se acordau 262 000 lei.

⁸⁸ Memoriu Em. Costescu, 1948, în loc. cit., Recepția lucrărilor se face la 7 aprilie 1952.

⁸⁹ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, II, p. 26–27; Cristian Moisesescu, *Biserica Curtea Veche*, București, 1967; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 55–56 și V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, p. 36–39.

devizul semnat de N. Lupu, CMI hotărăște restaurarea acoperișului, fațadelor, turlei și clopotniței bisericii.⁹⁰

Războiul întrerupe brutal lucrările, care se reiau abia în 1919 folosindu-se schelăria ce fusese întrebuințată la Târgoviște. Reparațiile sunt încheiate în linii generale în anul 1921, dar, incomplete, va fi necesară revenirea la ele. Mai ales „excreșcențele” și vecinătățile ansamblului intrau sub incidența criticilor, printre ei aflându-se și arh. P. Demetrescu. În jur, prăvălii anarhic dezvoltate obturează vederea ansamblului, scăzându-i valoarea și întărind focul dezbaterilor publice. Abia în anul 1928 N. Ghika-Budești reia lucrările la biserică,⁹¹ la proiect un aport însemnat aducându-și H. Teodoru: „Ceea ce trebuie să urmărim în conservarea corpului bisericii care s-a păstrat e ca nici un element să nu ne apropie de cele ale turlei care a fost reclădită”.⁹²

Între lucrările din 1928 le amintim pe cele de refacere a paramentului fațadei, coborârea nivelului de călcare al curții, pietruire și canalizare, toate făcute de echipa lui O. Mina și Guarneri. Ideile arhitecților și istoricilor Comisiunii – care, sub președinția lui N. Iorga, dezbăt de câteva ori la fața locului soluții și situații – prevăd asanarea terenului, amenajarea unei „grădini arheologice” (rezervație, n.a.), ca și aspecte de amănunt: păstrarea chenarelor de piatră la ferestre, protejarea chenarului bogat al portalului, efectuarea de săpături arheologice pentru a încerca – după prezumția președintelui – să se găsească mormintele lui Mircea Ciobanul și fiilor săi ș.a.⁹³ Cel ce

⁹⁰ Adresa CMI din 16 iunie 1914, cf. loc. cit., Fond 5.02, Dosar Curtea Veche.

⁹¹ Vezi dezbaterile în jurul unei restaurări bazate pe principiul istoric, în *Ocrotirea*, p. 117, 120.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Asemenea ședințe se țin la 9 august 1929 (Gh. Balș, P. Antonescu, N. Ghika-Budești, H. Teodoru), concluzionând păstrarea „așa cum sunt” a urmelor vechi (contraforturi, ferestre etc.), cf. loc. cit., Fond 5.05, Dosar Curtea Veche, III, 1929–1933.

luptase din răspuțeri pentru cauza edificiului, N. Iorga, era răsplătit în vara anului 1931 cu titlul de ctitor al acestuia, pentru că – notează preotul N. T. Georgescu – „*Puterile spirituale cheltuite de dv. pentru Biserica românească – și ca istoric și ca președinte al CMI – prețuiesc mai mult decât a cheltuit oricare dintre ctitorii bisericii noastre cu clădirea zidurilor lor și chiar în împodobirea lor artistică*”.⁹⁴ Cu restaurările din 1931–1933 obiectivului îi fuseseră, de acum, restituite adevăratele sale valențe. Mai rămânea chestiunea frescei, cea originală purtând deasupra repictărilor făcute de C. Lecca și M. Popp în veacul al XIX-lea. Restaurarea ei aparține lui I. Mihail, urmărită de A. Verona, Comisiunea însăși hotărând – în urma unei vizite în plen la fața locului – păstrarea picturii lui C. Lecca din 1852.⁹⁵ Câteva detalii – decorarea casei parohiale,⁹⁶ execuția mobilierului, a unei săli pentru un lapidariu – sunt finalizate în 1937, în anii următori executându-se subzidiri la casa parohială, clopotniță și mici lucrări de întreținere (conduse de ing. T. Dracopol și N. Georgescu) și avizate de H. Teodoru. Cu consolidările, mai dificile, cauzate de cutremur, se încheie o etapă din istoria intervențiilor omenești la un mare ansamblu istoric din capitală.

Pentru o nouă viață monumentelor ridicate de orașenii bucureșteni

P. P. Panaitescu, un timp funcționând la CMI, ca istoric, a notat, primul, valoarea istorico-documentară a bisericii ridicate de Manea, vătaful de brutari, la 1787, dăruită de acesta cu icoane la 1804 și zugrăvită abia la 1887.⁹⁷ Când edificiul intra în atenția oficialităților, în

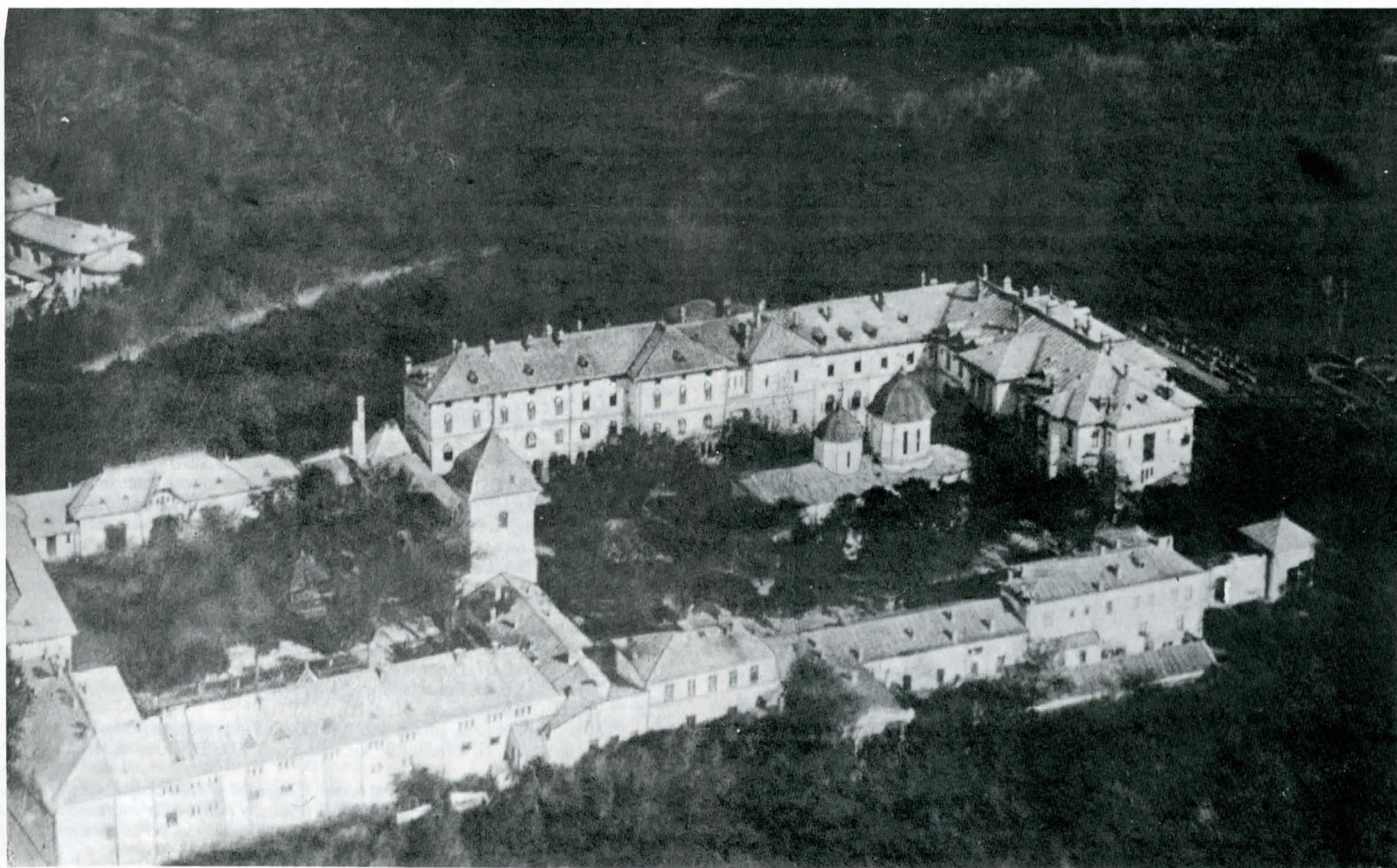
⁹⁴ Scrisoarea parohiei Sf. Anton – Curtea Veche, nr. 95, 10 iulie 1931 către N. Iorga, loc. cit.

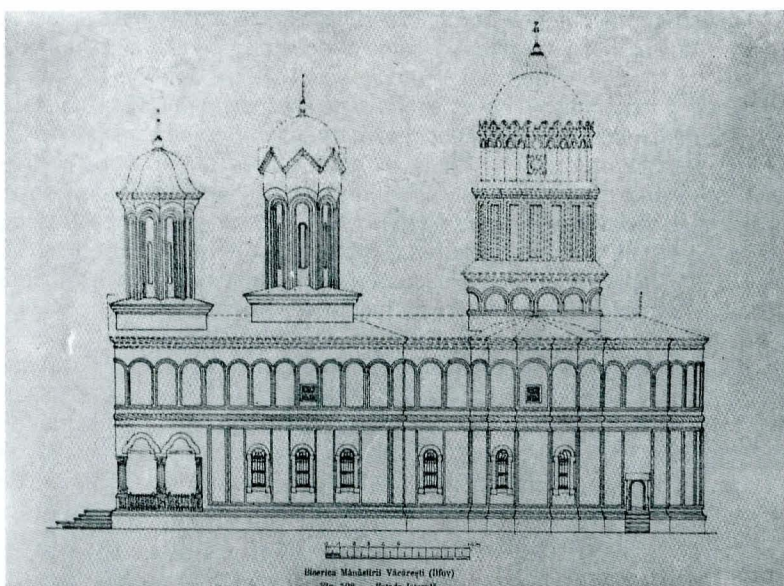
⁹⁵ Vezi dezbaterile problemei, în *Ocrotirea*, p. 120.

⁹⁶ După ideile lui H. Teodoru se execută în mozaic, de Nora Steriadi, Buna Vestire (copie după Sucevița) și Sfântul Anton (copie după o scenă de la Athos, reproducă de G. Millet), cf. Arh. CMI Fond 5.04, Dosar Sf. Anton, Curtea Veche, VI, 1934–1937.

⁹⁷ Vezi Chestionar în Arh. CMI, Fond 5.07, Dosar Biserica Manea Brutaru.

Mănăstirea Cotroceni, vedere aeriană

Biserica Mănăstirii Văcărești – releveu CMI

1922, el suferise deja unele transformări (i se adăugase pridvorul, nota arh. P. Demetrescu – n.a.). De restituirea imaginii sale primare se vor ocupa, pe rând, H. Teodoru – care-i apără clopotnița, considerată de el că „face parte din pitorescul Bucureștilor” și cere păstrarea lui nespoită „pentru a nu se mai îndulci prin straturi suprapuse, relieful decorațiilor stăk de la pridvor și pentru a nu se mai da monumentului istoric înfățișarea unei construcții noi”⁹⁸ – și I. Mihail, în 1939. Abia restaurat, apreciindu-i-se lucrările de către arh. St. Becu, cutremurul și apoi bombardamentul din 1944 îl vor păgubi, fiind necesare altele ce se vor realiza între anii 1941–1946.

Pe calea Văcăreștilor, biserica Apostoli⁹⁹ mărturisește o altă inițiativă demnă de laudă: a pitarului Apostol Marinciu, în 1765; reparată de Constantin Ghenea Potoceanu în 1838, după cutremur,¹⁰⁰ și apoi, din nou, în 1888–1889. Și aici, din 1939, sub îndrumările și proiectele aparținând lui St. Becu (acesta o dată în 1740 și stabilește o supraînălțare de 80 cm de la nivelul original) și V. Moisescu se execută: subzidiri și consolidări exterioare.¹⁰¹

Monument celebru prin calități artistice, biserica Batiștei¹⁰² a fost reparată reprobabil în 1883, când i s-a închis pridvorul, a fost tencuită, i s-au stricat brâiele și i s-au astupat absidele, i s-au mărit ferestrele și i s-au scos stâlpii dintre naos și pronaos. Târziu, prin 1912, a fost acoperită cu tablă iar ușile împărătești au fost descoperite de V. Drăghiceanu în pod și s-au așezat în Muzeul CMI. La o asemenea situație, ce implica reducerea monumentului în formele originare, a răspuns arh. P. Demetrescu, utilizând izvorul oferit de acuarela lui Preziosi. Lucrările de șantier s-au făcut prin arh. Șt. Chirițescu,

Pridvorul bisericii Mănăstirii Văcărești

diriginte fiind V. Moisescu. N. Ghika-Budești, delegatul CMI, le recepționa la 17 iunie 1932.¹⁰³ Ultimele intervenții de dezvelire și spălare a frescei, de curățire a picturii în ulei (1850–1860)¹⁰⁴ s-au realizat în 1940 prin priceperea lui I. Mihail. Criteriul urmat: „Sub nici un motiv însă nu se va rețușa sau renova vechea frescă, care trebuie să se păstreze așa cum ea se găsește din vechime cu caracterul și stilul ei. Valoarea și interesul ce prezintă pictura acestei biserici constă tocmai în autenticitatea ei primitivă și ar pierde orice interes dacă ar fi înnoită sau înfrumusețată”.¹⁰⁵

Când, la 1842, negustorii Constantin Atanasiu și Anghel H. Panteli – „născuți în patria lor Bulgaria în orașul Șisțov și (care) acum hălăduiesc în orașul București” – reclădesc în urma cutremurului biserica Lucaci,¹⁰⁶ pun și ceva nou în lucrare. Și aici, intervențiile din veacul trecut și cele câteva reparații, de după 1920, au menținut un monument „de mahala” bucureșteană. Altui așezământ, biserica Sf. Treime, construită de Manu Cavafu și alți orășeni la 1815, cutremurul din 1940 i-a produs mari pagube, în urma lui V. Ursescu stabilind valoarea lucrărilor necesare la 1 060 000 lei. Din păcate, din vechea arhitectură, la acea dată, edificiul nu mai păstra decât o pisanie parțială și un cadru de ușă.¹⁰⁷

Tot unui negustor, Mișu, i se datorează alt edificiu: biserica Bradu-Boteanu. Înălțată pe la prima jumătate a veacului al XVII-lea, la 1760 ea a fost refăcută, ca același lucru să se petreacă la 1908–1909. Anturată de casele Butculeștilor, zugrăvită din nou de V. Damian, biserica mai păstra, la 1921, 12 minee din Râmnic (1780), un Triod de Râmnic (1770) iar între clopotele luate de nemți fusese și cel mic, datat 1783. În anul 1931 singura lucrare notabilă este repunerea în zid a vechii pisanii și a unor pietre originale.¹⁰⁸

După descoperirea în 1935 a unui prapur al corporației băcanilor, biserica Bradu Staicu¹⁰⁹ trebuie atribuită respectivei asociații. Pe locul uneia de lemn, ridicată pe la 1790, s-a așezat de un Staicu Cărciumaru cea de cărămidă la 1809 (hram Intrarea Maicii Domnului în biserică), de fapt rezultatul refacerii primei (sau a alteia, de la 1741?) de Apostol sîn Velicu.¹¹⁰ Între 1875–1877 biserica a fost reparată, tot atunci fiind pictată de G. Ioanid (1877); în veacul nostru unele reparații i s-au făcut în 1927 (ilegale, conduse de arh. Gr. Nicolau), 1928 (conduse de arh. Bartoluzzi) și, la pictură între 1935/1936 de V. Georgescu.¹¹¹

⁹⁸ Referat nr. 704, 4 iulie 1939, în loc. cit.

⁹⁹ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, IV, p. 75–76; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 86 și V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, p. 44–46.

¹⁰⁰ În general, pentru efectele cutremurelor vezi la I. Opreș, *Cutremurele și monumentele istorice din România*, în Acta Musei Napocensis, XXI, 1984, p. 759–769.

¹⁰¹ În baza devizului prof. univ. ing. C. E. Gabrielescu (1943, 2 700 000 lei) în 1943 și ultimele în 1947, prin documentația arh. Dan Ionescu, cf. Arh. CMI, Fond 5.08 B, Dosar Bis. Apostoli.

¹⁰² Purtând hramul Adormirea Sf. Ana, Cuvioasa Paraschiva și Mucenița Paraschiva, ea a fost edificată la 14 octombrie 1764, pe locul alteia mai vechi (1700), numită tot așa, prin vrednicia lui Manciu vătaf și a familiei sale, a lui Vlad Vătafu, Pan Stan și alții. O acuarela de Pretzozzi (1867–1868) executată pentru principele Carol I o arată cu pridvor deschis pe stâlpi și arcade trilobate, înconjurată de două brâie, cu abside zugrăvite. Interesante sunt datele despre inventar: în 1921 existau încă evangheliile grecești (1682, 1686, 1693, 1723, 1746), Triodul de Buzău (1699), minee (Râmnic, 1740), Octoih (Râmnic, 1780) iar clopotele – luate de trupele de ocupație germană, ca în multe alte cazuri – erau, unul de la 7251, făcut de „Gligorasco Brătianu și vătafu Manciu”, altul de la 1798 „de Ene și tot neam”, cf. *Chestionar*, în loc. cit., supra, Fond 5.08 B, Dosar Batiștei, 1912–1940. Vezi și la C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 102.

¹⁰³ Lucrările au început în 1928 și s-au încheiat în 1930, executându-se operații în valoare de 1 534 298 lei. Unele sugestii făcute de Șt. Balș au fost foarte folositoare, între acestea: „Să nu se caute completarea cu beton a arcaturilor în locurile unde nu sunt la nivel deoarece neregularitățile actuale contribuie să dea o înfățișare mai plăcută bisericii care ar dispărea dacă toată modernizarea ar fi trasă cu dreptarul. În locurile unde însă arcaturile lipsesc, se pot reface în cărămidă” (referat, din 8 mai 1930), loc. cit.

¹⁰⁴ Vechea zugrăveală semăna, în pridvor, cu cea de la Colțea, până la 1883 biserica fiind zugrăvită și-n exterior, cf. *Chestionar*, supra, loc. cit.

¹⁰⁵ Recepția făcută lucrărilor (la 9 noiembrie 1940) de A. Verona găsea că, culorile de caseină, ou sau tempera au dat un aspect bun, lucrarea fiind apreciată cu bine, cf. loc. cit.

¹⁰⁶ Monument cu hramul Sfântul Nicolae și Sfinții Împărați, ridicat la 1736, cf. *Chestionar*, în Arh. CMI, Fond 5.08 B, Dosar Lucaci.

¹⁰⁷ *Idem*, Fond 5.07, Dosar Manu – Cavafu.

¹⁰⁸ *Idem*, Fond 5.08, Dosar Biserica Bradu – Boteanu, 1921–1931.

¹⁰⁹ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 87.

¹¹⁰ În patrimoniul ei se afla la 1921 și Icoana Tuturor Sfinților zugrăvită de Nicu Grigorescu la 1856, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Bradu – Staicu, 1927–1948.

¹¹¹ Referentul CMI, I. Mihail, pretindea: „Caracterul și stilul picturii acestei biserici fiind reprezentativ al unei epoci adică cât bisericile noastre se zugrăveau în stilul renașterii 1850–1890 și care epocă s-a ilustrat prin câțiva maeștri cu renume cum de ex. C. Lecca, Tătărescu, Ioanid etc., prezintă destul interes ca să fie păstrată în întregime”, cf. Referat din 22 iunie 1935, în loc. cit.

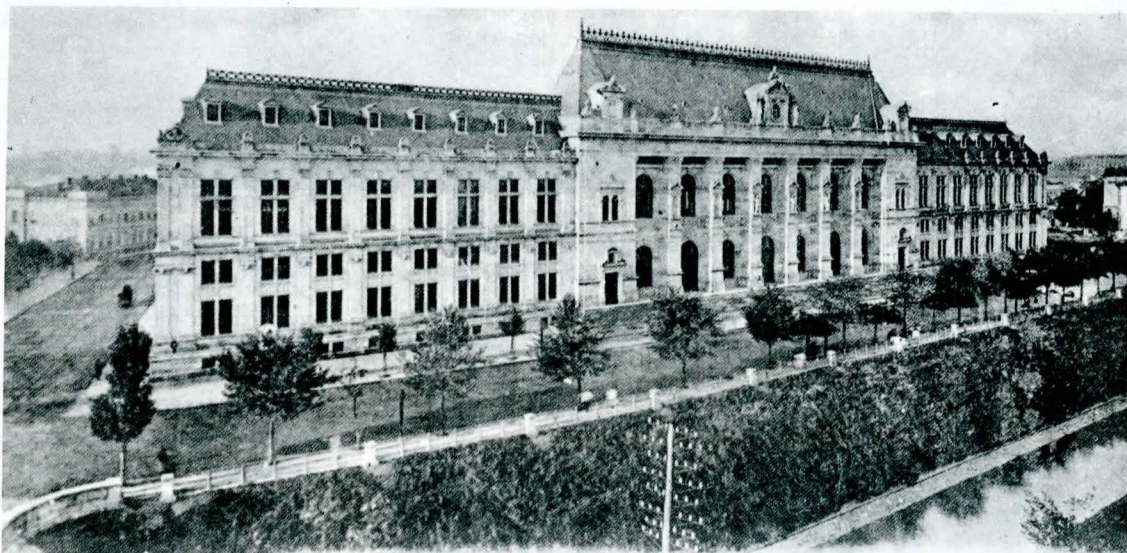
Ctitoria jupânului Vasile Potoceanu cupețu, a jupânesei Sanda și fiului lor Ghinea – biserica Sf. Nicolae din Sârbi – fusese ridicată la 1 octombrie 7208 (1699); în 1864 s-a spălat vechea pictură, apoi reparații mai serioase s-au făcut în 1861 și 1914–1916.¹¹² O alta, cu nume semnificativ – Precupeții Noi –, purtând hramul Adormirii Maicii Domnului și Sf. Nicolae, a fost ridicată inițial din lemn, în 1713, de un Constantin Miluescu precupețu. Reclădită la 1814 de Bărcă Măcelaru, în 1865 fusese alungită și zugrăvită.¹¹³ Ca atare, imediat după război, când se execută unele operații de remodelare, se fac consolidări (la turlă), în 1932, și altele, după cutremur, în 1941, recepționate în 1945, în valoare de 1 421 177 lei. Cu puțin înainte, se reface pictura de către Petrescu Dragoe.¹¹⁴

La sfințirea lui, în 1726, un alt edificiu cunoscut – biserica Negustori – se afla în marginea târgului bucureștean.¹¹⁵ Rezistând bine timpului, în 1883 (sau 1888) a fost pictată – cu ocazia unei restaurări începute în 1880 – în ulei de Gh. Tattarescu, păstrându-se însă în pridvor pictura veche. Fresca originală „bine conservată și cu un colorit frumos” se afla, la vremea deschiderii unui nou șantier de refacere a picturii, în 1938, sub opera tataresciană.¹¹⁶

Pe locul unui vechi așezământ, probabil de lemn, din 1731, s-a ridicat la 1848, prin grija altor orășeni – Paraschiva Iovciu și postelnicul Petrache Doiciu – și prin munca arh. Simion Hristovici cu

fresca originală, pe care imediat – în vara lui 1924 – o cerceta N. Iorga, apreciind-o ca deosebită și însărcinându-l pe I. Mihail să se ocupe de ea.¹²¹ Lucrarea de restaurare a fost încredințată unui bun specialist, Paul Molda. Dar acesta, „deși fost bursier al CMI (în Italia, n.a.), și deci cu atât mai dator să vegheze la buna lor conservare – astăzi transformat în antreprenor de lucrări, nu consideră aceste lucrări de restaurare decât ca simple afaceri rentabile”.¹²² Lucrările la corpul bisericii s-au făcut, pe baza unui deviz de 1 milion lei, (în realitate ele costând peste 2 milioane) de arh. C. N. Popescu; după vii discuții cu preotul locului, ce se credea – afirma Șt. Balș – „mai pregătit decât oricine specialist”, lucrările se încheiau în 1931: cele două turle și vestibulul deschis fuseseră suprimate, clopotnița veche se ridicase peste pronaos pe stâlpi iar clădirii i se făcuseră serioase subzidiri. După cutremurul din 1940 și la Mântuleasa prof. ing. Ștan și arh. Ionescu-Berechet constatau dislocări la turn și alunecări. Lucrările la biserică s-au făcut, în baza devizului semnat de V. Moiescu, la turlă (prin antrepriza lui Carlo Pedrazzoli) și pentru consolidarea picturii, aceasta din urmă încredințată lui I. Georgescu; ambele lucrări erau încheiate în vara lui 1943 și respectiv 1944, când Al. Moscu, I. Mihail și Gh. Popescu le declarau satisfăcătoare.¹²³

Tot un edificiu ridicat prin osârdia orășenilor este biserica Popa Soare.¹²⁴ Ctitorul eponim, alături de Iancu Cupețu zis Boldescu de la

Zona istorică Piața Unirii – Clădirea Tribunalului, în fundal Spitalul Brâncovenesc

Dimitrie și Andrei pietrarii, biserica Sf. Nicolae Broșteni.¹¹⁷ Reparațiile mai ample pe care le cunoaștem s-au făcut la 1903.

Biserica Mântuleasa¹¹⁸ – ctitoria jupânului Manu și jupânesei Stanca la 1732 – a fost, după 1920, obiectul a numeroase dezbateri privitoare la restaurarea ei. Enoriașii, printre care prof. Gr. Ionescu-Sisești,¹¹⁹ doreau s-o modernizeze, s-o repare mai întâi, în care scop în 1925 enoriașii strânseseră deja 240 000 lei. Cel însărcinat s-o cerceteze și să întocmească proiectul de restaurare a fost P. Demetrescu. Arhitectul constată o serie de transformări: astuparea pridvorului lateral (în locul a trei arcade s-au făcut două ferestre mici și o ușă), construirea unui portic cu 6 coloane în fața fostului pridvor, podirea pridvorului, construirea unui parapet cu fronton la fațada principală.¹²⁰ Când se făceau cercetările pentru deviz, s-a descoperit

Buzău, însemna evenimentul ca terminat la 15 septembrie 1745.¹²⁵ Bisericii i s-au făcut, în veacul nostru, câteva lucrări: la 1902 i s-a adăugat un portic în față și a fost pardosită cu mozaic, iar în 1914 a fost spălată pictura. Vremea unei intervenții hotărâtoare a sosit abia în 1924. La 20 iulie în acel an N. Ghika-Budești nota: „1) Frontonul se va suprima dacă investigațiile vor arăta că nu a fost făcut decât în urmă, 2) Turlele se vor face mai înalte căci așa sunt toate turlele în veacul al XVIII-lea [...] 3) Construcția turlelor se va face cu ajutorul betonului armat, 4) Pridvorul actual se va suprima și se va restitui pridvorul vechi”.¹²⁶

Cât privea soarta picturii, P. Molda aprecia, în 1924, că aceasta data din 1881 și aparținea lui Anton Serafim, „unul din bunii elevi ai lui

¹¹² *Chestionar*, în Arh. CMI, Fond 5.06, Dosar Biserica Sf. Nicolae-Sârbi.

¹¹³ În inventarul așezământului se aflau între cărți (la 1921) o Evanghelie tipărită sub Ion Grigore Ghica (1777) și alta sub Al. C. Moruzi (1794). În 1877 fusese transformată total, intervenindu-se și asupra vechii picturi, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Precupeții Vechi.

¹¹⁴ Pictorul restaurator a lucrat și la restaurarea bisericii brâncovenești de la Făgăraș.

¹¹⁵ În inventar se aflau mince din 1777, alte mince de Râmnic (1789), o evanghelie legată în argint (1789), o candelă din 1780, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.06, Dosar Negustori.

¹¹⁶ *Idem*, supra.

¹¹⁷ Icoanele din inventar erau datate 1804, 1839, 1834 (semnate Mihail Zugravu) și 1842, cf. *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Sf. Nicolae Broșteni, 1921. Tot în inventar mai erau și o serie de cărți vechi (Penticostar de Râmnic, 1743; Octoih Mare, tipărit sub Al. Ipsilanti, 1781; Cazania de Râmnic, 1781, a lui Clement și Popa Constantin, mince de Buda, 1805 ș.a.).

¹¹⁸ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 102.

¹¹⁹ Într-o scrisoare către Gh. Balș, acesta intervenea pentru a se aproba execuția unui balon pentru cor, dar pentru o soluție „care să împacă conservarea caracterului bisericii cu nevoile cultului”, cf. Arh. CMI, Fond 5.03, Dosar Mântuleasa.

¹²⁰ Referat 21 ianuarie 1925, în loc. cit.

¹²¹ Referatul acestuia, din 2 decembrie 1924 constată acoperirea frescei cu o vopsea de ulei, dar o declară „admirabil conservată”, cerând doar curățirea ei de funingine și fum, cf. loc. cit.

¹²² Referatul lui I. Mihail, 19 mai 1925, loc. cit. aprecia că „modul cum se face curățirea este barbar”, extinzând critica asupra lucrărilor lui P. Molda – de la Curtea de Argeș, biserica Sfinților și Mântuleasa, în ultimul caz folosind „mături aspre îmbibate în sodă caustică”. Este corect – cum făcea la timpul gravelor critici și N. Iorga, spunând că „Nu se pot aduce la Comisiune resentimente personale” – să notăm că între cei doi protagoniști relațiile nu erau constant amicale, pentru că recepția din 8 oct. 1931, făcută tot de I. Mihail restaurărilor picturii, este notată cu bine!

¹²³ Cf. loc. cit.

¹²⁴ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 101–102.

¹²⁵ Interesante sunt mormintele din interior, datate 7 265, 7 273, 7 275, 1793; la 1921 se găseau în inventar un potir din 1786, icoanele donate de Răducanu sîn Ianache și Barbu sîn Borănescu în 10 martie 1833 și 1834–1836, ca și numeroase cărți vechi (Chiriadodromion, București, 1732; Molitvelnic, București, 1729; mineul din ianuarie, de Râmnic, 1779, cel din februarie și martie, 1780, o Evanghelie, tot de Râmnic, sub Filaret, 1784 ș.a.) cf. *Chestionar*, în Arh. CMI, Fond 5.07, Dosar Popa Soare.

¹²⁶ Referat în loc. cit.

*Tătărăscu, a cărei școală a și continuat-o.*¹²⁷ Restaurarea arhitecturii – mai ales izolarea contra umidității și subzidirile – a continuat în 1935–1937, aparținând arh. Vișan, iar confecționarea mobilierului sculptorului Gh. Dumitrescu; apoi alte lucrări s-au făcut după 1940, sub conducerea arh. Gr. Cerkez, membru al consiliului parohial, mai ales consolidări la planșeele de beton, refacerea bolților ș.a., iar în 1948 o ultimă spălare a picturii.¹²⁸

Tot biserică de târgoveți, bisericii Scaune i se întocmea proiect de restaurare de către I. Traianescu, în 1915 (valoare 1 500 lei).¹²⁹ Gr. Cerkez este cel ce preia, din 1921, șantierul, propunând învelitori noi și o sistematizare a întregului ansamblu. Încă prin 1926 arh. St. Becu îi producea „multă compătimire”, în același an V. Brătulescu obținând aprobarea CMI de a ridica obiectele (36 piese) aflate în toală nesiguranță și lipsă de îngrijire. În anul următor N. Iorga înștiința Mitropolia Ungro-Vlahiei despre posibilitatea creării unui muzeu cu obiectele valoroase. Măsura era binevenită, justificată, întrucât, în 1928, se semnala furtul mai multor obiecte de preț; ca o consecință, la 18 februarie 1928, biserica era cercetată de I. Andrieșescu, P. Antonescu, V. Drăghiceanu, N. Ghika-Budești și N. I. Popovici, care cer, pe lângă restaurare, crearea unui muzeu. În urma unei atare intervenții, în 1934–1939, se refăcea acoperișul, se amenaja terenul înconjurător și se repara tâmpla.¹³⁰

Biserica lăncu Vechi, ridicată de Dumitru Gheorghe și Gherghina, Gheorghe Ghiță și Popa Ion la 1775,¹³¹ cunoscuse în vreme câteva lucrări: la 1881, 1882 (când se și pictează de Gh. Ioanid), apoi la 1911 și 1919. În 1928 parohia solicita lucrări mai ample de restaurare; pe acestea St. Becu le aprecia însă în funcție de partea originală rămasă intactă, considerând-o pe aceasta fără interes arhitectural.¹³² Acestea și cele de curățire a picturii (1948), marchează cele mai însemnate intervenții cunoscute.

La un alt edificiu bucureștean, biserica Silvestru, istoricul îi pomenea pe Pârvan și Stanca Boiangiu drept ctitori ai primului edificiu ce fusese din lemn.¹³³ Ea fusese, e drept, reclădită în 1839 și – între

1904–1907 – reparată și mărită de arh. I. Petricu.¹³⁴ Edificiul nou, dar mai ales turnul vechi fuseseră atinse serios de seismul din 1940, CMI intervenind și urmărind până în 1944–1945 conservarea lor.

Un alt așezământ, inițial ctitorit de vel vornicul Istrate și C. Crețulescu în 1782 (pe locul schitului de lemn din 1766 și isprăvit la 1800 de breasla croitorilor), este biserica Flămânda (sau Săraca).¹³⁵ Restaurările din veacul trecut s-au executat în 1869 – o refacere –, în 1877 (sau 1872, cum credea I. Mihai) zugrăvirea interiorului de G. Stoenescu. Între supozițiile avansate în 1924, când N. Simionescu prezenta Comisiunii un deviz de spălare a picturii era și aceea că sub stratul acesteia s-ar fi aflat frescă...

La Biserica Pitar Moș (1795), pictată de Gh. Tattarescu, reparațiile, pe care le menționează izvoarele s-au făcut la 1818 și 1926;¹³⁶ pentru cea de la Filantropia (cu hramul Sfinții Doctori Cosma și Damian), ridicată o dată cu spitalul, între 1813–1817, cunoaștem lucrările din 1871 (când este reparată și pictată de Gh. Tattarescu) și intervenția din 1943 pentru a nu fi demolată.¹³⁷ La câțiva ani, în 1820, s-a încheiat construirea bisericii Țârcea, și aceasta un așezământ al mahalalei. Comunitatea, deși săracă, s-a îngrijit de lăcașul ei: în 1923 i se repara acoperișul, apoi, în 1925, V. Georgescu spăla pictura (propria-i lucrare, din 1915), cu care ocazie I. Mihail descoperea vechea frescă, pe care – alături de tâmplă și icoane – o propunea, în 1938, spre restaurare. În acest ultim an, V. Moisescu încheia releveul și un deviz de restaurare; la acestea se adăugau nevoile ivite după cutremur: refacerea învelitoarei, corecția turlor, umplerea crăpăturilor la corpul navei și clopotniță, consolidări prin legătură de fier, țesătură. Restaurarea clopotniței, a șarpantei acoperișului, a zidurilor de incintă și lucrările de nivelare a terenului s-au încheiat în 1944, fiind recepționate de către Em. Costescu, la 14 decembrie.¹³⁸

Biserica Sf. Treime din Ghencea datorează facerii de bine a unui grup de negustori, în frunte cu Nicola Băcalu, ea fiind terminată la 10 aprilie 1820.¹³⁹ În veacul trecut, o serie de lucrări au modificat edificiul: în 1857, 1877 și, apoi, în 1907. Mai ales cea din 1877 a avut consecințe: s-au mărit ferestrele, s-a reparat cu piatră; în 1883 I. Dragomirescu a pictat-o în ulei.

Obiectivul ajungea în 1934 în dezbaterea Comisiunii, întrucât comunitatea, ridicând o nouă și modernă biserică, la 1,5 m de cea veche!, cerea demolarea celei vechi. Ca în atâtea alte nefaste situații „CMI nu poate aproba dărâmarea bisericii ci cere ca ea să fie reparată și păstrată în bună stare ca amintire a strămoșilor noștri”.¹⁴⁰ În litigiul dintre apărătorii și susținătorii demolării, rolul negativ principal revine parohului care susținea: „să se dărâme [...] nici nu ai ce repara [...] cea veche nu-și mai are nici un rost”.¹⁴¹ În ciuda unor atare păreri, Em. Costescu propunea păstrarea „mai ales pentru a arăta viitorimii că pe timpul strămoșilor noștri locașurile sfinte erau mici, dar credința era mare”; el aprecia că folosirea ei ca muzeu sau paraclis s-ar fi justificat, idei preluate și comunicate o dată cu refuzul demolării – de CMI – Patriarhului. Cu același prilej, CMI considera obtuzitatea parohului „în

¹²⁷ Restaurarea acestei picturi în ulei era încheiată în 1928, costându-i pe enoriași 700 000 lei, cf. loc. cit.

¹²⁸ Costul celor din 1935 a fost de 562 000 lei, cf. loc. cit.

¹²⁹ Vezi loc. cit., Fond 5.04, Dosar Scaune, I. Acest edificiu a fost ridicat de breasla măcelarilor, în 1855, conform unei însemnări de pe un policandru; biserica a fost învelită cu tînichia albă.

¹³⁰ Vezi loc. cit. Lucrările respective au fost dirijate de Al. Popovici, Șt. Balș și H. Teodoru.

¹³¹ Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 97; în inventar exista în 1921 un Triod de la 1798, cf. loc. cit., Fond 5.07, Dosar lăncu Vechi.

¹³² Referat din 24 august 1928, loc. cit.

¹³³ Cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.08 B, Dosar Biserica Silvestru, 1921–1944.

¹³⁴ Acest așezământ aparținea corporației cereparilor, care serbau, aici, în prezența lui Carol I, a doua zi de Crăciun.

¹³⁵ În *Chestionar*, loc. cit., Fond 5.06. Dosar Flămânda. În inventar se găseau, la 1921, icoane de la 1812.

¹³⁶ *Chestionar*, loc. cit., fond 5.07, Dosar Pitar Moș.

¹³⁷ Adresa CMI nr. 1936, 2 iunie 1943, în loc. cit., Fond 5.04, Dosar Filantropia.

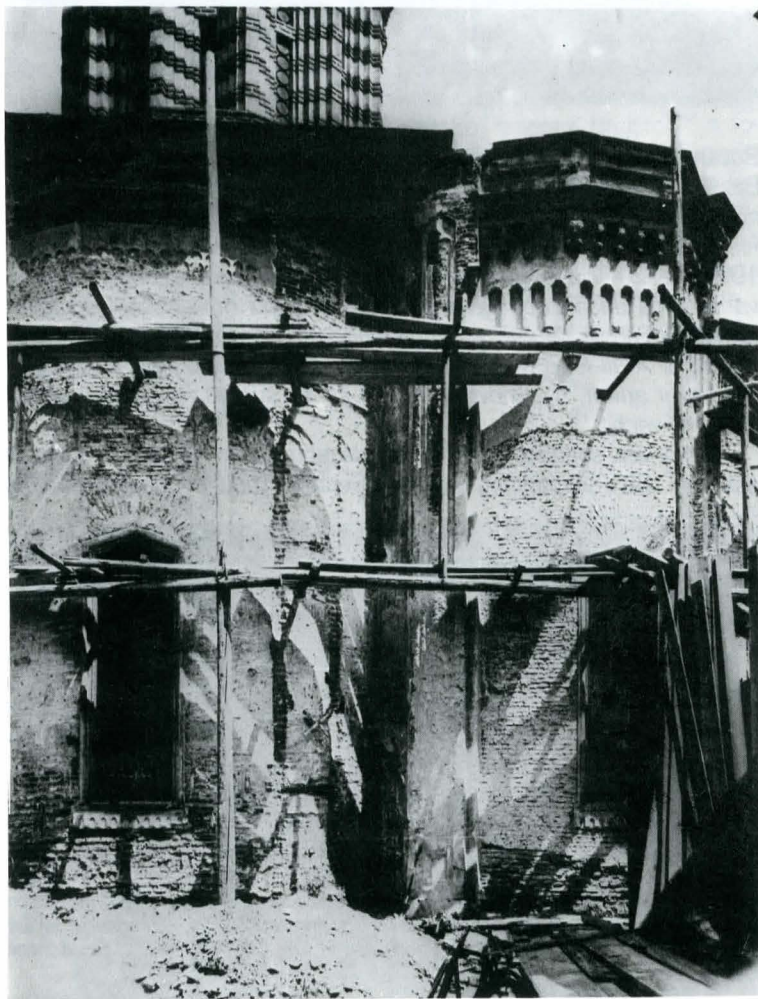
¹³⁸ Valoarea lor era de 1 572 000 lei, toate în Arh. CMI, Fond 5.06, Dosar I, Țârcea – biserica Înălțarea Domnului – Vitan, 1923–1945.

¹³⁹ Și aceasta se afla pe locul alteia, probabil din lemn, dovadă fiind icoana Sfintei Fecioare cu pruncul în Brațe, adusă din Peloponez și datată 1752, ca și numeroasele cărți vechi (Antologhion de Iași, 1758, minee de Rîmnic, 1778–1779 ș.a.) cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.07, Dosar Sf. Treime – Ghencea.

¹⁴⁰ În baza referatului lui N. Ghika-Budești, din 15 septembrie 1934, din care cităm – CMI s-a adresat, preluând hotărârea, Patriarhului (cu nr. 1 021, 28 septembrie 1934), cf. Arh. CMI 5.07, Dosar Sf. Treime Ghencea.

¹⁴¹ Adresa Parohiei nr. 62, 12 noiembrie 1935, către CMI, în loc. cit.

Biserica Buna Vestire – Curtea Veche, în timpul restaurării

Biserica Mântuleasa – înainte de restaurare

*virtutea unei autonomii greșit înțelese și regretă tonul, profund jignitor ce-l întrebuițați și care nu poate fi datorit decât unui spirit anarhic.*¹⁴²

Un ultim caz, din șirul lung al ctitoriilor de orașeni bucureșteni, confruntate adesea cu timpul și efectele sale distructive, ni-l oferă biserica Sf. Nicolae Tabacu de pe Calea Victoriei. „Prefăcută din temelie” în 1864 de Maria Văcărescu, clucerul Petrescu, Grigore Cantacuzino și Iancu Manu, ea stă pe urmele celei de lemn a ciobanului Nicolae zis Tabacu.¹⁴³ În 1890 pictorul Serafim împodobește construcția, refăcând pictura mai veche în ulei; adăugarea portalului îi schimbă acestuia aspectul. O intervenție mai recentă, din 1940, după cutremur, se referă la unele reparații și la refacerea fațadei.¹⁴⁴

Asemenea date privind istoria restaurării monumentelor de cult ilustrează, într-un mod convingător, politica de stat, constantă, de a asigura însemnelor trecutului neamului românesc o cât mai mare durabilitate, de a îngriji ca acestea să-și păstreze sensul lor major, istoric și artistic, de componente ale istoriei naționale.

Considerându-le rod al conlucrării unei pleiade de specialiști, învățați de seamă, adesea aflați la loc de frunte în istoria culturii și științei pentru osârdia lor pe planul istoriei, arhitecturii sau artei, puse sub conducerea și controlul CMI, asemenea lucrări continue de conservare și restaurare, făcute cu atâtea sacrificii materiale, atât ale statului cât și, mai ales, oamenilor simpli, ne dau adesea imboldul și sensul stăruinței și încrederii. Alături de opera lăsată de înaintași în celelalte domenii din aria culturii și artei, și aceste exemple ce sunt surprinse aici exprimă tot atât de valoroase contribuții la păstrarea și transmiterea către viitorime a patrimoniului cultural național. Din această perspectivă, celor ce le-au dăruit acestor mărturii ale istoriei, arhitecturii și artei românești energie și faptă, le-au susținut cu ardoare cauza, toată recunoștința noastră.

(București, 22 octombrie 1986)

¹⁴² Adresa CMI nr. 1 531, 12 decembrie 1935, și Referat Em. Costescu, nr. 1 491/1935. În 1937, în fața evidenței demolării, N. Ghika-Budești propunea demolarea, cf. loc. cit.

¹⁴³ În inventarul din 1921: Triodul tipărit de Stoica Iacovici la 1746, Evanghelia de Râmnic de la 1784, Minologhion de Lipsca din 1761 și clopotul cu inscripția „Danu Ioanu sin Danu Brat 1766 IV–II” confirmau vechimea reală, cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.06, Dosar Nicolae Tabacu.

¹⁴⁴ Cf. *Chestionar*, în loc. cit., Fond 5.06, Dosar Nicolae Tabacu.

ABSTRACT

This study is an insight into the restoration and protection of Bucharest's historic churches during a critical time for such work, i.e., from 1850 to 1950.

Only in the second half of the 19th century opened numerous restoration works, and were taken official decisions for protection. They became more frequent and intensive along with an increasing awareness of the historic monuments' value emphasized by prominent historians, architects, art historians, archaeologists, engineers, decorators and restorers.

After the introduction of a specialized legislation in 1892 and the creation of a relevant state body – The Historic Monuments Commission, the restoration and protection policy lined up to the general trend of modernizing Romanian society.

In Romania's capital, restoration grew intensive especially after 1890: work at the Patriarchy ensemble and churches Antim, Stavropoleos, Cotroceni, Văcărești, Curtea Veche, etc.

After 1918, within a favorable economic and moral context, and based on adequate legislation, Romanian government, through its Ministry of the Cults and Arts, and the Historic Monuments Commission started a positive process of protecting historic monuments, in which intellectuals, the Church, and schools were engaged as well.

In addition, the increasing self-consciousness of the community influenced its decision of conserving and restoring numerous monuments built by ancestors. Churches St. Apostles, Batistei, Precupeții Noi, Popa Soare, etc. were restored with the participation of architects, civil engineers, mural restorers, painters, and firms specialized in building materials and ancient techniques.

Examples illustrate the concept of history-based restoration, supported by great scholars, such as Dimitrie Onciul, Nicolae Iorga, Alexandru Lapedatu, P. Antonescu, N. Ghika-Budești, H. Theodoru, Șt. Bals. etc. In addition, the study casts a light on the formation, based on different opinions, of an active protection system, supported directly by Government, and which, though limitedly, was regularly funded.

The second part of the study adds new information on the technology and organization of 30 restoration works at Bucharest churches founded by ruling princes and the nobility.

Based on archive research and specialized information, the history of the protection and restoration works in Bucharest is a synthesis of concepts and attitudes in modern Romanian society.